

Історія України не є часом втрачених можливостей¹

Наталія Яковенко

Наталія Миколаївна Яковенко є автором понад 270 наукових праць, в тому числі: «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.»; «Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст.»; «Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України». Згадаємо також розвідку «Між правдою та славою (не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького)», що була видрукувана в «Сучасності», № 11 за 1995 рік.

Пані Наталія нагороджена численними преміями: Освітньої фундації Петра Яценка (1995), імені Михайла Грушевського Національної академії наук України (1996), Фонду імені Гелен Щербань-Ляпіку (1996), Гран-прі Всеукраїнської акції «Книжка року» (2002), імені Соломії Павличко Американської ради наукових товариств (2000) та ін. Увійшла до списку 100 найвпливовіших жінок України за версією журналу «Кореспондент» у 2006 році.

– Скажіть, будь ласка, а чого вас навчило дослідження історії? Чи навчає історія взагалі?

– Перефразовуючи Гегеля, «історія навчає того, що ніколи нічого не навчає уряди й народи». Я дуже скептично ставлюся до знаменитого Цицеронового гасла «Історія — наставниця життя». Кожна нова ситуація створює нові виклики, чим же тут зарадить минуле? Натомість «навчати» і може, і повинна та історія, яку трохи спрощено називають «шкільною», — дидактична історія масового вжитку, що її вивчають у школі й далі пропагують/дублюють у літературі, на екрані тощо. Це суттєво спрощений, порівняно з академічними працями, продукт, такий собі екстракт «від імені науки». «Шкільну історію» пристосовують до потреб суспільства вже відтоді, як вона стала навчальним предметом в уніфікованій освіті — щонайменше з кінця XVIII століття. Ця історія справді покликана «навчити» тих речей, що потрібні молодій людині для утвердження її національної ідентичності та усвідомлення власної причетності до минулого свого народу/країни. Йдеться, отже, про те, чого вимагає дане суспільство чи дана держава тут і тепер: виховання патріотичних почуттів через пошану до національних героїв і знання так званих «місць пам'яті» — меморіальних місцин, пам'ятних дат тощо. Така, шкільна, історія справді вчить — бути лояльним громадянином своєї країни.

– А чи існує специфічне, сказати б, «історичне мислення», як, скажімо, говорять про «математичне мислення»; тобто певний погляд людини на історичні події?

– Звичайно. Коли людина досліджує історію, мислить як історик, живе історією (адже всяке заняття наукою — то не професія, а спосіб буття), вона неминує «переміщується» в інший часовий простір. Рене Декарт, один із «батьків» новітньої науки, навіть вважав заняття історією шкідливими, бо це перетворює людину, як він писав, на мандрівника! Вона покидає свій час і, надто довго перебуваючи поза ним, стає втраченою для свого оточення та своєї країни (сміється). Але такою і справді є специфіка світосприйняття історика-дослідника: його думки обертаються далеко від теперішнього. Мудрий Карамзін колись зауважив: «Історія не любить живих». Чому? Бо досліджуючи історію, ти завжди наражаєшся на конфлікт «правди» з «неправдою» — на зіткнення характерів, ідеологій, тягінь, намірів... І мимоволі стаєш на чийсь бік. Натомість живучи в іншому вимірі, в іншому часі, починаєш сприймати сучасні, скороминущі події трохи відсторонено. Адже історик

завжди може повторити слідом за Еклезіастом: «Та воно вже було».

На відміну від нас, істориків, більшість людей упевнена, що все можна й треба змінити зараз, тут і тепер, упродовж їхнього життя. Це й зрозуміло — адже людині відпущено недовгий вік. Історія натомість оперує інакшими категоріями часу, і в ній нічого не відбувається блискавично, як би нам цього не хотілося. Скільки століть пішло в Європі на те, аби люди переконалися, що демократія — це таки непоганий винахід політичної культури? А скільки століть (і крові!) витрачено на творення теперішніх держав? А ми хочемо пробігти цю дистанцію за вісімнадцять років? Такого, на жаль, не буває. Є речі, які мають визріти: пройти фази становлення, випробування, притирання... На це все потрібен не один день, й історик, який знає, скільки коштують зміни на «історичному ринку», сприймає наші теперішні негаразди спокійніше — обурюється, як і всі, але не впадає у відчай.

– Ви зачепили дуже цікаву тему, так звану шкільну історію. А як ви дивитеся на наші сучасні підручники з історії для середніх шкіл?

– Погано дивлюся. Щоправда, не тільки дивлюся, а й пробую дечим зарадити. Півтора року тому було створено моніторингову групу для аналізу підручників з історії України (мені випала честь бути її головою). Група діє під крилом Українського інституту національної пам'яті. Тут особлива подяка належить його директорові, Ігорю Рафаїловичу Юхновському, який згоден з нами, що переосмислення шкільного підручника історії — це, без перебільшення, справа національної безпеки. Група декілька разів збиралася для обговорень та дискусій, сьогодні ми вже опрацюємо нову програму, яка, за нашим задумом, має внести зміни і до змісту, і до структури викладу шкільної історії.

Теперішні підручники нас не влаштовують з дуже багатьох причин. Почнемо з того, що вони націоцентричні, причому іноді підкреслено, агресивно націоцентричні. Тим часом Україна вже ніколи не стане суто національною державою: на початку третього тисячоліття такого не буде, бо не може бути. Так віддавна склалося, так уже є, що Україна — це певний етнічний конгломерат, тож шкільна історія має бути «своєю» для всіх. Звісно, це не переключить пріоритету українців як титульної нації. Проте поруч із ними на сторінках підручника мають отримати право голосу й усі «інші», які жили на цій землі, — додам, жили від доби Київської Русі, до того ж у великій кількості. Маю на увазі не тільки росіяни, які часто насправді є російськомовними українцями, а й поляків, євреїв, німців, вірмен, татар (для них Крим взагалі є історичною батьківщиною). Це фактично зовсім не відбито в підручниках, і цій несправдливості треба знайти якесь розв'язання. Мова не про глобальні зміни, радше про суто технічні моменти — яку інформацію додати та як її скомпонувати. Одним словом, як збалансувати оповідь про буття власне українців з оповіддю про тих людей, що століттями жили поруч на тій-таки українській землі й теж зробили чималий внесок в українську історію та культуру. По-друге, за нашою оцінкою, шкільний підручник нагнітає так звану «страдницьку» історію (або, як її ще називають, — мартирологічну). Такий канон подання минулого не є суто українським винаходом — так оповідали свої історії у XIX та на початку XX століття практично всі «сховані» народи, що входили до складу тодішніх європейських імперій. На сьогодні жанр «плачу» над «несчасливою» історією вже або подолано, або долається, і то не лише серед таких «успішніших» колишніх пасербів історії, як поляки, чехи чи румуни, а й навіть у країнах, що постали на уламках СРСР. Натомість у нас це досі не знайшло переосмислення. З одного боку, це нав'язує молодій людині комплекс меншовартості — сказати би, приреченості на неуспіх, а з іншого — елементарно не відповідає дійсності.

¹ Журнал «Сучасність», №10, 2009 рік, с.3-14

– Чому?

– Тому що коли ми акцентуємо увагу лише на таких моментах, то переносимо сучасні категорії на минуле — від монгольського нашестя до процесів і явищ XIX століття. Насправді ж тоді діяли зовсім інші засади соціального буття, і відштовхуватися треба від них. Коли ми візьмемо до уваги цю аксіоматичну для історика вимогу, то відкриється безліч сюжетів, які перетворюють «страдницьку» історію на цілком пристойну, ба, навіть «оптимістичну». Маю на увазі успішні життєві кар'єри людей української крові, їхні ролі в тих чи інших державах, розвиток духовної та матеріальної культури і т. д.

Для прикладу, згадаймо блискучі кар'єри українців у Речі Посполитій (де вони складали купку найбагатших можновладців, диригуючи сеймами), або «наших» на найвищих щаблях влади в Російській імперії. Це — здобутки українського народу, а не втрати, і про це годиться розповісти в підручнику. Хто теоретично обґрунтував саму модель Російської імперії? Феофан Прокопович. Хто впроваджував ті ідеї в життя? Освічені вихованці Києво-Могилянської академії. Хто керував політикою Російської імперії при Катерині II? Канцлер Олександр Безбородько. Треба чітко пояснити дитині, що російська держава лише з другої половини XIX століття почала «націоналізуватися», відтак — лише тоді й постало українське національне питання, а отже, й вибір перед людиною — бути свідомим українцем чи ні. Годі й говорити про те, яку величезну роль грали українці в Радянському Союзі, починаючи від найвищих щаблів...

– ...Й від отих відомих старшин в армії.

– ...до Хрущових і Брежневих. Тож розповідаючи про всі негативні й страшні сторінки радянської історії, ми не маємо обминати й колосального внеску українців у розбудову тієї держави.

Не слід культивувати комплексу вічно скривдженої «злим сусідом» нації. Адже насправді ми — щедро обдарований яскравими особистостями народ. Нагадування про це, власне, й перетворить теперішню мартирологічну шкільну історію на історію «оптимістичну». Майбутній громадянин має увійти в життя з відчуттям гордості за свою велику країну та за свій талановитий народ, що за будь-яких обставин умів дати собі раду.

Ще одна негативна риса сучасних підручників — цілковитий брак акценту на ролі особистої ініціативи. Людина постає як такий собі додаток до держави / влади, нібито поза ними життя взагалі не точилося. Це, поза сумнівом, репліка радянського погляду на безлику масу «ґвинтиків і коліщаток», ошасливлених владою. Насправді ж не людина існує для держави, а держава для людини — аби охороняти безпеку громадянина, який в усьому іншому дає собі раду сам, тоді як функція держави — створити для цього комфортні умови. Йдеться, отже, про приватний простір, де людина в компанії із собі подібними та близькими за фахом чи світоглядом творить певні групи інтересів — не потребуючи державного втручання, а часто й усупереч йому. Такою є західна традиція — її метафорично окреслюють як розвиток суспільства «коштом держави», коли суспільство (оці-от групи інтересів) крок за кроком забиравало владу в держави як інституту примусу. Саме так у Європі ще в середньовічні часи постали автономні від влад університети. Так відділила себе від держави Католицька Церква. Так звільнилися з-під владного примусу самоврядні міста, й поступово набуло сили самоврядування рицарських еліт. Так, врешті, поступово було сформовано представницькі органи, що контролювали «державу», себто її володаря-монарха.

Залишається додати, що інститути самоврядування були достатньо розвинені також у давній Україні. Наприклад, сотні міст і навіть дрібних містечок користувалися ще з кінця XIV століття правом самоврядування (у нас

його називали «магдебурзьким», бо запозичили за взірцем одного з найстаріших у Європі самоврядних міст — німецького Магдебурга). Шляхта від середини XVI століття практикувала власні, притому дуже розвинуті, форми локального самоврядування. Ба, навіть сільська громада мала свої, нехай і урізані та обмежені, самоврядні права. Сьогоднішній шкільний підручник уже «помітив» незалежне місто, хоча й присвячує йому всього два-три абзаци, натомість решти форм самоорганізації суспільства впритул не бачить. Але, погодьтеся, наскільки це важлива річ — показати дитині на масових історичних прикладах, що головне — не держава, а ми, її громадяни. І що саме від нас залежить, як вона функціонуватиме та як забезпечуватиме наші потреби. Підручник, отже, має переконати, що держава — це важливо, але людина повинна давати собі раду сама, не чекаючи ласки від владних структур і не покладаючи надій лише на «доброту президента», який прийде завтра й усуне всі негаразди. Їх буде усунуто лише тоді, коли я сам примушу цього президента належно працювати.

Насамкінець, теперішньому підручнику властивий суто радянський (сказати би, директивний) спосіб тлумачення минулого. Йдеться про те, що викладається єдино можлива правда, одна точка зору. З погляду сучасної історії, у тому числі й «шкільної», це є кричущим анахронізмом. Адже історія належить до гуманітарних наук, де за визначенням не може бути однієї правди, бо твердження історика випливає не з експерименту, а з його особистої гіпотези, і можна навести безліч доказів на те, чия гіпотеза краща. Є так звані «тверді факти», про які годі сперечатися, але супроводжує їх океан тлумачень: чому, власне, сталося те, що сталося. Цей очевидний з методологічної точки зору постулат уже прищеплено західному шкільному підручнику. На відміну від українського, він одночасно подає розбіжні, подеколи кардинально протилежні, пояснення одного й того самого явища чи події. Виховна мета такого прийому прозора — це неодмінний крок до прищеплення дитині основ самостійного критичного мислення. Це корисно з перспективи розумового розвитку, бо учень навчається зважувати аргументи й оперувати доказами. Але ще корисніше це з огляду на потребу навчити орієнтуватися в інформаційному шумі, який оточує сучасну людину. «Тренуючи» школяра на зіставленні різних поглядів, ми опосередковано прищеплюємо йому як навички самостійного свідомого вибору, так і життєво важливу істину про те, що завжди існує багато точок зору, що переконувати у власній правоті треба доказами, а не кулаком чи бомбою.

З цим сюжетом прямо пов'язана й потреба запровадити до підручника оповідь про тих, хто мислив / діяв «неправильно». Адже тавруючи зрадників чи відступників, підручник не бере до уваги факту, що й вони були частиною українського народу. І що ці люди керувалися власними раціями, які теж заслуговують на розуміння, чи бодай на співчуття. Треба, отже, пояснити їхні позиції, а не розставляти по два боки барикад тих, хто вибрав різні дороги. Це зробить підручник більш правдивим, а ще привчить дітей до думки, що кожна людина має право на інкомислення, на власну позицію.

Такі наші головні претензії до підручників. Нову програму ми плануємо запропонувати до кінця року, подавши її далі на обговорення і фахівцям, і громадськості¹. Хочу ще раз підкреслити, що уточнення підручників не має нічого спільного із сумнівним переписуванням історії. Шкільна історія на те і є шкільною, аби, не перекручуючи фактів, модифікувати акценти суголосно актуальним потребам (до речі, зі схожими проблемами зіткнулися в Європі, Японії та США після Другої світової війни, де точилася багаторічна дискусія з приводу наголосів, які мусить розставити «шкільна історія»). Кожна країна, коли вона розум-

¹ Див. Концепція та програма викладання історії України в школі (проект) — <http://keui.files.wordpress.com/2011/03/koncepcija.pdf>

на, коли вона дивиться в майбутнє, а не у власне «славне минуле», мусить подбати про те, що їй потрібно зараз і що знадобиться завтра.

– Як ви ставитеся до «новацій» влади в Росії, спрямованих на те, щоб «упорядкувати» історію, «вберегти її від фальсифікації», мало не визначити єдино правильні думки й погляди?

– Це несусвітні речі. Такого роду «оновлення» радянська історіографія вже пережила в 1930-х та пізніше, коли партія наказувала історикам, як «правильно» думати. У теперішньому російському випадку головна біда якраз у тому, що директивні вказівки стосуються не лише школи, але й академічної науки. Заснований російським президентом комітет – це достоту оте-от сумнозвісне «міністерство правди» з книжки Орвела «1984», яке займалося тим, що зранку до ночі переписувало історію. Контролювати, відстежувати й виправляти так зване «фальшування історії» — це стосовно академічної науки абсурд. Історик має право й досліджувати, й писати все, що завгодно! Тільки його колеги можуть вирішити, наскільки створена ним праця відповідає науковим стандартам. Але це справа академічного середовища, а не контролюючого органу, що здійснює свою діяльність від імені та в інтересах влади!

Підручник, про який ми щойно говорили, – це, на відміну від академічної продукції, суспільно погоджений продукт. Його концепцію пропонують історики, бо це їхній фах і вони краще знають, що першорядне, а що можна й випустити з уваги, бо ж усієї історії підручник, певна річ, не охопить. Схвалює чи відкидає нову версію підручника суспільство, бо до його життєвих інтересів належить підготовка відповідно мислячого громадянина. Роль же держави в цьому випадку зводиться до фінансування й організаційної підтримки, а не до нав'язування директив. У Росії цю піраміду нині поставили з ніг на голову – і то так, що Радянський Союз відпочиває. Адже функції «комітету правди» поширюються й на шкільну історію, яскравим доказом чого може стати нова концепція підручника з історії ХХ століття. Я вже не кажу про суто моральний бік проблеми – представлення Сталіна як «ефективного менеджера», який буцімто вивів країну з кризи; опис доби Великого Терору передусім як часу успішної індустріалізації; тлумачення договору Молотова-Ріббентропа як вдалої дипломатичної акції, що відстрочила війну й дала можливість успішно (!) до неї підготуватися тощо. А як вам ця вражаюча за аморальністю теза, за якою договір Молотова-Ріббентропа був виправданий ще й тому, що дав змогу відсунути західний кордон СРСР на багато кілометрів від Москви і Ленінграда – і то без жодної згадки про людей, які першими знали гітлерівського удару в тисячокілометровій зоні Білорусі.

– Тут ми наче бачимо підтвердження відомої тези: історія та політика, обернена в минуле...

– У сьогоднішньому російському випадку – поза сумнівом. На щастя, в Україні ситуація інакша. Ніхто нічого не наказує академічним історикам і нічого від них директивно не вимагає. Інша річ — зміст шкільних підручників, що належить до проблем стратегічної безпеки держави. Адже школярі, ці маленькі люди, невдовзі стануть повноправними громадянами. Якими? Чи підручник виховає в них ті риси, які й у житті знадобляться, і будуть корисні з перспективи українського інтересу...

– Отже, йдеться про вплив національного міфу на суспільну свідомість...

– Коли хочете – так, хіба що саме слово «міф» сьогодні аж надто вже девальвоване надто частим вживанням. У випадку підручника йдеться не про «міф» у строгому сенсі поняття, а про певну суму «правд», відомих кожній історії, – точніше сказати, про їх формулювання. Адже про кожну зі щойно згаданих «правд» можна розповісти по-різному.

Візьмімо, для прикладу, перехід Галицько-Волинського князівств під владу польського короля та Великого князя литовського. Можна сказати так, як у теперішньому підручнику: територію князівства окупували «поляки» та «литовці», бо, мовляв, такі вже в них були «загарбницькі амбіції». А можна оповісти про ту саму подію, пояснивши, що в Середні віки, і то по всій Європі, довжелезна низка політичних утворень ходила з рук у руки на підставі династичних родинних переплетень. Так було, бо державу сприймали інакше, ніж тепер: її аж ніяк не пов'язували з народом, що жив на своїй суверенній території. Вона була всьо-на-всього, сказати б, «приватною власністю» володаря. Тож зміна власника — достоту як у випадку всякого приватного володіння – була справою законного успадкування найближчими родичами. Звісно, тут миром обходилося далеко не завжди, але якщо «власник» помирав без прямого спадкоємця — ділили чи переймали владу завжди так само, як нині ділять бабину хату. Так сталося і з Галицько-Волинським князівством після згасання династії Романовичів. Як бачите, тут немає «неправди», але зміна акцентів кардинально перевертає всю інтерпретацію події.

– Тепер часто розмірковують про відсутність національної єдності в минулому (та й тепер!), про роль еліти в житті народу, про відповідальність вищих прошарків за долі нації...

– Тепер її справді, на жаль, немає! Але тепер політичні еліти або працюють на користь країни та свого народу, або дбають лише про власний інтерес — і тим самим зраджують очікування виборців. Натомість у минулому політичні еліти ніхто не вибирав. Вони отримували цей статус від народження й мали вірно служити своєму володарю, а як ні — то зраджували. То кого, на Бога, зрадили українські еліти? Короля — ні, а якби їм сказали, що треба «служити» ще й «народу», то вони, напевне, неабияк здивувалися б. Поза тим, у вислові «зрадницькі еліти» зазвичай не розрізняють аристократів і рядову шляхту. Перші (а їх можна рахувати на пальцях — це мікроскопічна група вершків) і справді швидко денационалізувалися, бо жили в іншому, ніж решта українців, просторі. Запорукою їхньої успішності був доступ до королівського двору, до найвищих щаблів влади. Тим-то аристократи, як і королі, — то не національність, то фах (*сміється*). Таких людей взагалі не можна міряти національною чи етнічною міркою, вони понад нею. Інша річ – звичайна руська (українська) шляхта. У цій величезній масі людей кожен вибирав собі дорогу за життєвими обставинами та вподобаннями. Хтось залишився православним, хтось став католиком, а когось привабили протестантські «новинки», як тоді говорили. Хтось перейняв чи то польську, чи то пізніше російську культуру, а комусь більше до смаку був рідний хутір та старосвітські українські звичаї. Пригадайте, що в ХІХ столітті саме дрібна руська шляхта перетворила Галичину на український П'ємонт, а в підросійській Україні саме вихідці з дворян започаткували національне відродження. От хіба що Тарас Шевченко – виняток, але це і геній.

Інші ж обрали престижніші культури – російську чи польську. Для прикладу, ви замислювалися над родовим корінням, скажімо, Достоевського? Це вже Федір Михайлович став палким росіянином, тим часом як його предки були дрібною шляхтою з українсько-білоруського пограниччя на Пінщині. Взагалі, це мало досліджена й цікава річ – коли та як люди українського кореня ставали російськими патріотами. От звідки взявся граф Вільгорський, добродієць молодого Кобзаря в Петербурзі? З волинської шляхти, чиїм родовим гніздом було тутешнє село Вільгір. І так далі.

До столиць, спершу Варшави, а далі Петербурга, повсякчас надходило підживлення з українських територій. Ті люди обирали столицю як місце реалізації власних амбіцій та енергії – за-великих як на провінційній закуток. Ві-

змімо за приклад Гоголя. Ну хіба в тодішньому сонному Миргороді він міг себе зреалізувати? Його юнацьке честолюбство вабив Петербург. Важко назвати таких, як він, «зрадниками», тим більше, що зазвичай любов до малої батьківщини не зникала. Той-таки Гоголь, закінчивши переписування першого тому «Мертвих душ» у Римі та пішовши пити з цієї нагоди вино, від повноти щастя по дорозі «плясал трепака и орал малороссийские песни».

– Тобто ви вважаєте, що історія України не є історією втрачених можливостей...

– Звичайно, ні! Усі ті великі й маленькі здобутки, оті-от життєві успіхи «наших» треба знати, збирати, наголошувати на них. Це особливо важливо у випадку «шкільної історії», бо лікує від комплексу цивілізаційної та соціальної маргінальності українців, переконує в силі й життєздатності українського народу.

– Хотів би запитати про історичні перспективи нашої держави. І чи можливі якісь екстраполяції історії?

– Запитайте про це в політологів — вони, як їм здається, знають про майбутнє все. А з погляду історика таку юну, всього-на-всього 18-річну, державу, як наша, поки що «роздивитися» не можна — вона лише в становленні. Проте, з іншого боку, не викликає сумнівів, що коли в наш час якась держава з'являється — їй уже не судилося щезнути. Адже тепер країну ніхто нікому не передає за правом спадку, та й сильні сусіди не прагнуть окупувати чужі території.

– Ну, це як сказати!

– Маю на увазі територію у буквальному сенсі. Адже вигідніше маніпулювати й домінувати над квазі-незалежним сусідом, ніж мати клопіт із його територіальним приборканням. Перспектива гнітюча, але держава як така формально не зникає — з виборами, маріонетковим урядом, прапором, гімном тощо. Не можна поліпшити те, чого немає, а те, що існує, можна в будь-який момент модифікувати. Інше питання, у який спосіб змінити те, що нам сьогодні не подобається. І це вже залежить не тільки від нас, а й від тих, хто прийде по нас, хто нині ще бігає до школи.

– Має відбутися еволюційний процес?

– Назвімо це й так! Дозволю собі банальне нагадування про Мойсея, який сорок років водив свій народ по пустелі. Хоч би як сильно нам хотілося прискорених змін, досвід показує («історія вчить»), що настають вони зазвичай зі зміною поколінь. У нас це передусім — витіснення радянської ностальгії про «дармовий сир у мишоловці» та про патерналістську владу, яка все вирішує за тебе й без тебе. Люди старшого, а почати й середнього покоління досі не позбулися цих стереотипів, і немає ради, крім як чекати, поки вони вивітряться. Гадаю, проте, що перспективи обнадійливі. Скажімо, для наших* студентів історія Радянського Союзу — це наче для нас колись історія Стародавньої Греції, далека й екзотична. Але нових людей, які придуть на зміну тим, хто й досі бачить світ у радянських категоріях, належить виховувати так, аби й вони часом не перейняли отієї-от «радянськості». А виховує, як відомо, не курс фізики чи хімії, а лише курс історії України. Оновлений курс, про який ми говорили. Може, тоді за нами, істориками, підтягнуться й шкільні підручники з історії української літератури, бо там, схоже, теж далеко не все гаразд.

Розмову вів Олесь Ільченко

Історія Кривавщини та ліки від «пам'яті»¹

Іван Хімка, «Критика»

Відгук на книгу: Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*, New York: Basic Books, 2010. (Українське видання: *Тимоті Снайдер, Криваві землі*, Видавництво «Грані-Т», Київ, 2011)

За всі роки моєї наукової практики не пам'ятаю, щоб стільки знайомих читали й обговорювали котрусь книжку так, як нову книжку професора Тимоті Снайдера «Bloodlands». Усі, з ким зустрічаюся чи листуюся, готові про неї дискутувати. Голова нашого департаменту історії (еквівалент декана істфаку в українській системі), хоча спеціаліст вен у французькій історії, завітав до мене, щоб обмінятися думками про неї. Доня не дала мені спокою, бо я, поки писав рецензію, тримав свій примірник «Bloodlands» в офісі, і вона не могла до нього доступитися. Найбільше мене дивує, що люди не тільки говорять про книжку, але справді її прочитали, попри обсяг: це ж бо справжня цеглина! Авжеж, серед сучасних істориків Східної Європи Снайдер — один із найкращих стилістів, може, і найкращий; але навряд чи більшість читачів, купуючи книжку, знала про це наперед. Радше сама тема розбухувала цю надзвичайну цікавість: кров, Гітлер, Сталін — трагічний драматизм історії минулого століття в Європі.

Українська наукова й інтелектуальна публіка напевно добре знає Снайдера завдяки його цікавій книжці «Червоний принц. Таємні життя Габсбурзького архикнязя» («The Red Prince: The Secret Lives of a Habsburg Archduke») про Вільгельма Габсбурґа (Василя Вишваного), прихильно рецензований на сторінках «України Модерної» і «Критики». Але може бути, що він навіть більше відомий виступом у дискусії про Бандеру — «Фашистський герой у демократичному Києві», уперше опублікованим у його блозі для «New York Review of Books», а потім у двох українських перекладах. Звісно, декому цей текст дуже не сподобався.

Заголовок Снайдерової книжки, «Bloodlands», — це неологізм. Інша книжка, яку пише Снайдер, називатиметься «Brotherlands» — також неологізм: «братівщина», гра слів, яка відсилає до понять fatherland (батьківщина) і motherland (матірня земля). Це буде дослідження різних випадків з етнічно мішаних східноєвропейських земель, коли брати вибирали собі різні національні ідентичності, як-от брати Шелтицькі. Bloodlands — це земля крові, або краще: Кривавщина. Снайдер охоплює цим терміном землі, які найбільше терпіли від жорстокої масовобивчої політики Сталіна і Гітлера: головні Білорусь, Польщу й Україну, але також Литву, Латвію й Естонію, і меншою мірою — східну Румунію.

Снайдер написав сміливу книжку. Вона йде в розріз із тенденцією, доволі сильною в західній науці та публіцистиці: виокремлювати Голокост із-поміж усіх інших випадків геноциду і масових вимордувань, обстоювати його унікальність, невимовність (unrepresentability) і, так би мовити, пріоритетність. Наприклад, Стивен Кац, авторитетний фахівець у юдаїці, порівнюючи різні історичні випадки масового переслідування та вбивства, дійшов висновку, що єдиний справжній геноцид — це єврейський Голокост⁴. Голодомор не може бути геноцидом, бо відрізняється від Голокосту (для дослідників цієї школи Голокост — одиноким мірилом, всі інші мусять ex definitione відпадати). Поняття (чи риторика) «невимовності» Голокосту належить радше не до історичної науки, а до постмодерної літературної критики й теорії, і часто провадить до апофатичної місти-

¹ Повний текст з примітками див.: часопис «Критика», Число 5-6 (163-164) або на сайті http://krityka.com/cms/front_content.php?idart=1100

Іван Хімка (John-Paul Himka) — професор Албертського університету (Канада), дослідник проблем історичної пам'яті, зокрема про Другу світову війну, історії Шоа, соціал-демократії та націоналізму в Україні тощо.